

Olgu-Nas Diyalektiği Bağlamında Bazı Savaş Ayetlerinin Tahlili

Analysis of Certain War Verses in The Context of The Phenomenon-Text
Dialectic

Doç. Dr. Esat Özcan

Siirt Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı,
esatozcan75@gmail.com
Siirt/Türkiye

Siirt University
Faculty of Theology
Department of Tafsir
<https://orcid.org/0000-0003-0974-8325>
<https://ror.org/05ptwtz25>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	01 Ocak January 2026
Kabul Tarihi Accepted	28 Nisan April 2026
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2026
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Sayı Issue	45
Sayfa Pages	161-193

Atıf | Cite as

Özcan, Esat. “Olgu-Nas Diyalektiği Bağlamında Bazı Savaş Ayetlerinin Tahlili”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (Haziran 2026), 161-193.
<https://doi.org/10.56361/usul.1854012>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemekte olup yalnızca literatür taramasına dayanmaktadır; çalışmada bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş, tüm kaynaklar kaynakçada belirtilmiştir.

This study does not require ethics committee approval and is based solely on a literature review; scientific and ethical principles have been followed throughout the study, and all sources are listed in the references.

(Esat Özcan).

Yapay Zeka Kullanımı | Use of Artificial Intelligence

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. | No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Öz

Bu çalışmada bazı savaş ayetleri olgu-nas diyalektiği bağlamında ele alınmaktadır. Araştırmanın amacı, bu ayetlerin iniş zamanlarını ve nüzullerine sebep olan soru, sorun ve olayları tespit ederek ayetlerin doğru anlamlarına ulaşmaktır. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda savaşın mahiyeti, sebepleri irdelenmiş, tebliğle ilişkisi incelenmiş, bunun Medine'nin ilk yıllarında savunma savaşı olarak başladığı ve nihayetinde İslam'ı her yere ulaştırmaya vesile olan bir tebliğ aracına dönüştüğü belirtilmiştir. Çalışmanın ana temasının olgu-nas üzerinde kurulması ve savaş ayetlerinin olgu üzerinde incelenmesi bu araştırmanın diğer çalışmalardan farkını ortaya koymaktadır. Makalede nitel araştırma metotlarından doküman, literatür tarama ve analiz yöntemleri kullanılmış; klasik ve modern tefsirler ile siyer alanında yazılan eserlerden istifade edilmiştir. Araştırmada ulaşılan en genel bulgu ve sonuçlar ise şunlardır: Savaş ayetleri, soru, sorun ve olaylar üzerinde inmiş ve bunlara cevap ve çözüm teşkil etmiştir. Savaş konusunda tedricilikten çok duruma göre hareket edilmiştir. Başka bir ifade ile ileriye doğru bir seyir takip edilmemiş, bunun yerine söz konusu soruna uygun çözümler üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Savaş Ayetleri, Müşrik, Münafık, Ehl-i kitap.

Abstract

In this article, certain war verses are discussed in the context of the phenomenon-text (olgu-nas) dialectic. The study aims to identify the time of revelation of these verses and the questions, issues and events that caused their revelation in order to reach the correct meaning of the verses. Studies conducted on the subject have examined the characteristics and causes of war and analyzed its relationship with al-tablīgh (proclamation/preaching), stating that it began as a defensive war in the early years of Medina ultimately became a means of proclamation that spread Islam everywhere. The fact that the main theme of this study is built upon the phenomenon-text relationship and that war verses are examined based on the phenomenon distinguishes this research from other studies. The study utilizes document review, literature review, and analysis methods, which are qualitative research methods. Works written in the fields of classical and modern al-Tafsīr (exegesis) and al-Siyar (prophetic biography) have also been drawn upon. The most general findings and results reached in the study are: War verses were revealed in response to questions, problems, and events, and they provided answers and solutions to them. Regarding war, actions were taken according to the situation rather than following a strict gradualism. In other words, a linear forward progression was not necessarily followed; instead, solutions appropriate to the specific problem in question were developed.

Keywords: al-Tafsīr, Verses on War, Polytheist, Hypocrite, People of the Book.

جدلية الواقع والنص في بعض آيات القتال دراسة تحليلية

الملخص

تتناول هذه الدراسة بعضاً من آيات القتال في إطار جدلية الواقع والنص، وتهدف إلى تحديد زمن نزولها، والوقائع والأسئلة والإشكالات التي صاحبت أو كانت سبباً في نزولها، بغية الوصول إلى الفهم الصحيح لمعانيها. وقد بحثت الدراسات السابقة طبيعة الحرب وأسبابها وعلاقتها بالتبليغ، وذكرت أنها بدأت في السنوات الأولى من الهجرة حرباً دفاعية، ثم تحولت بعد ذلك إلى وسيلة لإيصال رسالة الإسلام إلى الأفاق. وتكمن أهمية هذه الدراسة في تركيزها على تأسيس موضوعها على الواقع - النص، وفي مقارنتها لآيات القتال في سياق الوقائع التاريخية المصاحبة لها. وقد اعتمد في هذا البحث المنهج التحليلي الوصفي، بالإفادة من كتب التفسير القديمة والحديثة، ومن مصنفات السيرة النبوية. وأما أبرز النتائج المتوصل إليها فهي أن آيات القتال نزلت استجابة لأسئلة وإشكالات وأحداث معينة، فجاءت لتقدم جواباً واضحاً لتلك الأسئلة وحلاً لهذه الإشكالات. كما تبين أنه لم يكن هناك تدرج خطي صارم في أحكام الحرب، بل جرى التعامل مع كل حالة حسب أحوالها ووقائعها، وإيجاد الحلول الملائمة لها من دون السير في مسار تصاعدي ثابت. الكلمات المفتاحية: التفسير، آيات القتال، المشرك، المنافق، أهل الكتاب.

Giriş

Hız. Peygamber, Mekke’de iken İslam dinini insanlara tebliğ etmiş, Allah’ın vaatlerini anlatarak onları bu dini kabul etmeye teşvik etmiş, daveti kabul etmeyenlerin kötü akıbetlere duçar olacaklarını belirterek onları uyarmıştır. Hız. Peygamber, Mekke döneminde savaşılabilecek bir güce sahip değildi. Bu dönemde sadece bir davetçi olarak mücadele etmiş, İslam dinini kabul edenlere herhangi bir koruma garantisi verememiştir. Bu durum da dine girenlerin sayısının çok cüzi kalmasına neden olmuştur. Çünkü din Mekke dışındaki büyük kitlelere tam olarak tebliğ edilememiştir. Ayrıca güvence verilemediği için insanlar korkularından dolayı bu dini seçmekte tereddüt etmişlerdir. Çünkü bu dini kabul edenler toplumdan tecrit edilmekte, onların can ve mal güvenliği tehlikeye düşmekteydi.¹ Eğer mevcut şartlar bu biçimde devam etseydi, Hız. Peygamber’in yalnızca tüm Arapların değil, Mekkelilerin dahi hidayetinde vesile olması pek mümkün olmayabilirdi. Bunun için Hız. Peygamber tebliğini rahat yapmak ve bu dine inananları güvende tutmak için bir yurt arayışında bulunmuştur. Zira bu sayede din, daha geniş kitlelere ulaşabilir ve güvence verildiği için insanlar bu dini daha rahat bir şekilde kabul edebilirlerdi. Hız. Peygamber’in Medine’ye hicreti ile birlikte nispeten bu iki husus gerçekleşmiş, İslamlaşma serüveni hızlanmıştır. Çünkü Medine’de Mekke’nin aksine Müslüman olmak zararlı değil, aksine faydalıydı. Medine’de Müslüman olmadığı halde Müslüman olduğunu söyleyenlerin olması bunun delilidir.² Mekke’de ise bu durum tam tersiydi. Nitekim Müslüman olanlar olabildiğince bunu gizlemeye çalışmışlardır. Başka bir ifade ile Mekke’de azınlık olan ve dolayısıyla bir azınlık toplum gibi hareket etmek zorunda kalan Müslümanların sayısı, Medine’de hızlı bir şekilde artmış ve hâkimiyet onların eline geçmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla savaş ayetleri, Hız. Peygamber’in savaşları, bunların tebliğle ilişkisi ve ilgili konularda birçok ilmi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda savaş ayetlerinin tefsiri, Hız. Peygamber’in savaşlarının sebepleri ve türleri üzerinde durulmuş ve bunlar bir tebliğ unsuru olarak incelenmiştir. Bu kapsamda savaşın Medine’nin ilk yıllarında savunma amacıyla yapıldığı, sonunda İslam dininin her yere ulaşmasına vesile olan bir araca dönüştüğü belirtilmiştir.³

1 Cemâleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (b.y.: Şirketü Mustafa el-Bâbi, 1955), 1/289-382.

2 İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/584-588.

3 Örnek olarak bk. Münir Hasan, *Kur’an’da Savaş Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008); Fatih Orhan, “Cihadın Mahiyeti ve ‘Tebliğ Metodu’ Olarak Kullanılma-

Çalışmamızın ana teması ise olgu-nas üzerinde kurulmuş ve bazı savaş ayetleri olgu üzerinde incelenmiştir. Böylece ilgili savaşların mahiyeti ve vesile oldukları çözümlerin doğru bir şekilde tespit edilmesi beklenmektedir. Zira savaş ayetlerinde bir tedricilikten çok bir durumsallığın olduğu, ilk günden itibaren savunma ve saldırı savaşının birlikte yapıldığı düşünülmektedir. Bu da araştırmanın diğer çalışmalardan farkını ortaya koymaktadır.

Çalışmanın hedefi; ele alınan ayetlerin anlamlarını tespit etmek, böylece Medine’de başlayan ve İslamî mücadelenin bir çeşidi olarak kabul edilen savaşın mahiyetini ve seyrini ortaya koymaktır. Bunun için ayetlerin nüzul sebepleriyle ilgili rivayetler tespit edilmiş, bu rivayetler söz konusu döneme ait olgular çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutularak ayetlerin anlamlarına ve getirdikleri çözümlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Kaynak olarak klasik ve modern tefsirler ile siyer alanında yazılan eserlerden istifade edilmiştir.

1. Savaşa İzin Verilmesi

Müslümanlar, Mekke’de azınlık oldukları, kendilerini ve diğer Müslümanları koruyacak güçte olmadıkları için onların müşriklere karşı koymalarına izin verilmemiş, buna yönelik bütün talepleri geri çevrilmiş ve sabretmeleri istenmiştir.⁴ Nitekim Mekke’de inen ayetlerde önceki ümmetlerin karşı karşıya kaldıkları şiddet ve işkenceler anlatılarak ve Allah’ın yardım vaadi hatırlatılarak Müslümanlar teskin edilmişlerdir.⁵ Medine’de ise farklı bir pozisyona geçilmiştir. Bunun için hic-

si”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 343-359; Hilal Ağalday, *Hiz. Peygamber’in Cihad ve Savaş Anlayışı* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Muhammet Karaosman, *Siyer-Tefsir İlişkisi Bağlamında ‘Cihad ve Kıtıl’e Dair Ayetlerin Kronolojik İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); İsmail Karagöz, “Cihad, Kıtıl ve Mücadele Kavramlarının Analizi, Barış ve Savaş ile İlgili Ayet ve Hadislerin Değerlendirilmesi”, *İslam ve Yorum II* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 3-14; İsmail Kurt, *Kur’an’da Cihad* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Öznur Hocaoglu, *Kur’an-Siret Bütünlüğünde Hiz. Peygamber Döneminde Savaş ve Barış* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hiz. Peygamber’in Savaşları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022); Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, çev. Nazire Erinc Yurter (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023); İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2024).

4 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâs, 1423), 3/129.

5 bk. el-A’râf, 7/80-93, 123-137; en-Necm, 53/50-54; el-Kamer, 54/10-39; el-Kalem, 68/48; el-Me’âric, 70/5; el-Müzzemmil, 73/10; el-Bürüc, 85/1-22, eş-Şems, 91/11-15; el-Kâfirûn, 109/1-6; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dimaşk: Daru İbn Kesîr, 1993), “İkrâh”, 1.

retin başlaması ile savaşa izin veren/savaşı emreden Hac sûresinin 39-41. ayetleri⁶ indirilmiştir.⁷ Nitekim bu durumla alakalı olarak Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Peygamber'in hicreti ile Mekkelilerin helak olacağını düşündüğünü, bu ayetlerin inişi üzerine savaş çıkacağını anladığını söylemiştir.⁸ Bu da hicretin başlamasıyla savaşa izin verildiğini göstermektedir.

Söz konusu ayetler; Müslümanların hicretini engelleyen müşriklere karşı direnmelerinin ve onları öldürmeye çalışmalarının meşru olduğunu göstermektedir. Ancak ayetlerde emir değil bir izin/ruhsat verilmesi sebebiyle karşılık verme yükümlülüğü doğmamıştır. Bunun için bazı sahabiler hicret etmelerine engel olanlara karşılık vermemiş ve yakalanıp hapsedilmişlerdir.⁹ Bazıları ise karşı koyanı öldürmekten geri durmayacağını ilan etmiş, bunun için kimse onları engelleme-ye cesaret edememiştir.¹⁰ Bununla birlikte karşı koymayan sahabilerin, mezkûr ayetlerden haberdar olmadıkları, bunun için karşılık vermedikleri ileri sürülebilir. Ancak sahabenin müşrikleri öldürmek istemesi ve bunun için suikast yapma izni talep etmesi,¹¹ bu ayetlerin duyulmama ihtimalini düşürmektedir. Zira çok beklenen böyle bir iznin hızla yayılacağı kuvvetle muhtemeldir.

Hac sûresinin 39-41. ayetlerinde sadece savunma değil, aynı zamanda hak arama savaşına da izin verildiği söylenebilir. Çünkü 40. ayette Allah Teala'nın, bazı insanlarla kötülerini bertaraf ettiği, din ve ibadet özgürlüğünün de bu şekilde

6 أُنذِرَ لِلَّذِينَ يَفْتَنُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبَّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنَتِ صَوَاعِقُ رَبِّهِمْ وَلَئِنْ لَمْ يَنْصُرُوا اللَّهَ فَكَيْفَ يُنْصَرُونَ اللَّهُ مِنْ نَصْرِهِمْ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ غَافِقٌ الْأُمُورِ “Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle savaş için izin verilmiştir. Şüphe yok ki Allah'ın onlara yardım etmeğe gücü yeter. Onlar; haksız yere, sırf, ‘Rabbimiz Allah’tır.’ demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar; kiliseler; havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah, kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah, çok kuvvetlidir; mutlak güç sahibidir. Onlar öyle kimselerdir ki, şayet kendilerine yeryüzünde imkân ve iktidar versek, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir; iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarlar. Bütün işlerin akıbeti Allah'a aittir.” (el-Hac 22/39-41.)

7 Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Halid b. 'Avn el-'Anzî vd. (Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015), 18/289; Muhammed 'Âbid Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakim: et-Tefsîrü'l-vâdîh hasebe tertîbi'n-nüzûl* (Kazablanka: Dârü'n-Neşr el-Mağribiyye, 2009), 2/365.

8 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmud Muhammed Şakir vd. (Kahire: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008), 18/644; Abdülhak b. Gâlib İbn 'Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1422), 4/124.

9 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/474.

10 Ali b. Muhammed 'İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Mu'avîd - 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994), 4/144-145.

11 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 3/129.

sağlandığı ifade edilmektedir. Kötülüğün ve kötülerin bertaraf edilmesi, ancak güç kullanmakla mümkün olabilir. Yine bu ayetten anlaşıldığına göre savaşın amacı insanları Müslüman yapmak değil, din için özgür bir ortam oluşturmaktır. Çünkü savaş olmasaydı, havra, kilise ve mescitlerin yıkılacağı belirtilmektedir. Yahudi ve Hristiyanlara ait ibadethanelerin yıkılmamasının istenmesi ve bunun savaş ile sağlanabileceğinin belirtilmesi bunu göstermektedir.

Hz. Peygamber, Medine'ye yerleşir yerleşmez muhtemelen bu izne dayanarak Kureyş'e karşı harekete geçmiş ve onların kervanlarının yolunu keserek Mekke'de alıkonulan mallarına karşılık bunlara el koymaya çalışmıştır. Çünkü Müslümanlar, her şeylerini geride bırakarak hicret etmek zorunda bırakılmış ve onların mallarına el konulmuştur. Bu da Hz. Peygamber ve muhacir sahabeye Kureyş'le mücadele etme ve onlara ait mallara el koyma hakkını vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber de ilk başta sadece Kureyş'in kervanlarına saldırılar planlamış ve onların mallarına el koymaya çalışmıştır. Ancak Kureyş'in savaş açması ve Müslümanların üzerine yürümesi, mücadelenin seyrini değiştirmiş ve artık Müslümanlarla Kureyş iki düşman olarak savaşmaya başlamışlardır.¹²

Bu dönemde Hz. Peygamber'in sadece Kureyş'le mücadele ettiğini, Müslümanlara zarar vermeyen ve İslam davetine engel olmayan kesimlere ilişmediğini görmekteyiz. Çünkü o dönemde Araplar genellikle Kureyş'e göre pozisyon almaktaydı. Zaten İslam davetinin ilk başta Araplarca pek kabul görmemesinin nedeni de Kureyş'in tutumuydu. Onların Müslüman olmasının veya en azından barışa yanaşmasının, İslam daveti üzerinde çok büyük bir tesiri olacaktı.¹³

12 Muhammed b. Ömer Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1989), 1/9-172. Hüseyin Çelik; kaynak vermeden Mekkelilerin, Müslümanlara karşı bir ordu hazırlamak için onların Mekke'deki mallarını gasp edip sattıklarını ve bu satıştan elde edilen malları bir kervanla Şam'a gönderdiklerini, Bedir savaşına yol açan Hz. Peygamber'in kervan saldırı çabasının buna yönelik olduğunu, dolayısıyla Müslümanlar mallarını kurtarmak isterken Mekkelilerin savaş açmalarıyla karşı karşıya kaldıklarını ileri sürmektedir. Hüseyin Çelik, "Kur'an'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 31, 38.

13 bk. Ahmet Taşdoğan, "Kıraat-Yorum İlişkisi Üzerine Bir Analiz: İsrâ Sûresi 16. Âyet Bağlamında Toplum Dönüşümünde Yöneticilerin Rolü", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 46.

2. Haremdede ve Haram Aylardaki Savaş Yasağının Şartlarının Belirlenmesi

Cahiliye döneminde savaşmak, başka kabile ve kişilere saldırıp onların mallarını yağmalamak, kadın ve çocuklarını köle olarak almak meşru kabul edilmekteydi. Böyle bir kuralın cari olduğu bir düzende hac, umre gibi ibadetlerin ve ticaretin güvenli bir şekilde yapılabilmesi mümkün değildi. Bunun için hac dönemine denk gelen ve artarda bulunan Zilkade, Zilhicce ve Muharrem ayları ile Recep ayı haram kabul edilmiş ve bu aylarda savaşmak, saldırılarda bulunmak ve kutsallara saygısızlık yapmak yasaklanmıştı. Bununla birlikte Kâbe'nin yer aldığı Mekke şehri harem/kutsal kabul edilmiş ve haram aylardaki yasaklar, burası için de geçerli sayılmıştır.¹⁴

Hiz. Peygamber, Arapların savaş anlayışında benimsedikleri bu ilkeye riayet etmiş ve bu sebeple haram aylarda savaş başlatmamıştır. Ancak hicretin ikinci yılında, Kureyş hakkında bilgi toplamak amacıyla Abdullah b. Cahş (öl. 3/625) komutasında gönderilen bir birlikteki Müslümanlar, haram ayda müşriklere ait bir kervana saldırarak onlardan birisini öldürmüş, ikisini esir almış ve kervana da el koymuşlardır.¹⁵ Bu olay üzerine nazil olan Bakara sûresinin 217. ayetinde,¹⁶ hiçbir hak ve hukuk tanımaksızın Müslümanlara zulmeden, onları yurtlarından çıkaran ve mallarına el koyan Kureyş hakkında bu yasağın geçerli olmadığı/olmayacağı ifade edilmiştir.

Rivayetlere göre bu birlikteki sahabiler, haram aylardan olan Recep ayının son gününde Kureyş'e ait bir kervana rastlamış, kervanı ellerinden kaçırmamak için akşam olup Recep ayının bitmesini beklemeden müşriklere saldırmışlardır. Medine'ye geldiklerinde Hiz. Peygamber, haram ayda saldırılarını istemediğini söyleyerek onları kınamıştır. Bunun üzerine büyük bir günah işlediklerini düşün-

14 Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dârü's-Sâkî, 2001), 10/52, 282, 11/413, 16/105.

15 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/184-186.; Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1/13-19.

16 يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشُّهُرِ الْحَرَامِ فَقَالَ فِيهِ قُلٌ قَاتَلٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدَ الْحَرَامِ وَالْخُرَاجُ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرُدَّكُمْ عَنْ دِينِهِ فِيمَتٍ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ خَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: ‘O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkımı oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.” (el-Bakara 2/217).

rek çok üzülmüşlerdir. Sahabiler de onları ayıplamıştır. Müşrikler, söz konusu olayı gerekçe göstererek Hz. Peygamber ve sahabe aleyhinde sistematik bir propaganda yürütmüş; onların herhangi bir dinî değeri, kuralı, örf ve âdeti tanımadıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu iddialar çerçevesinde, haram aylarda dahi insanların can ve mal güvenliğinin kalmadığını, bu sebeple hac ve umre ibadetlerinin yanı sıra ticari faaliyetlerin de sekteye uğradığını dile getirmişlerdir. Böylece Hz. Peygamber ve sahabeyi bozguncu, fesat çıkarıcı ve düzen bozucu olarak lense ederek insanları İslam'dan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Bakara sûresinin 217. ayetinin inişi üzerine Hz. Peygamber'in ganimeti taksim ettiği, esir edilen iki müşrikin fidyesini alarak onları serbest bıraktığı nakledilmiştir.¹⁷

Bu ayette haram aylarda savaşmanın büyük bir günah olduğu belirtilmekte, ancak sahabenin saldırısı onaylanmaktadır. Bu da Müslümanların, Kureyş'e haram aylarda bile saldırabileceğini göstermektedir. Ayetin nüzul sebebi olarak aktarılan rivayet de bu düşüncüyü desteklemektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in, ele geçirilen ganimeti dağıtması ve esirlerin fidyesini alması, saldırıyı onayladığını göstermektedir.

Kureyş'e karşı yürütülen mücadelede bu savaş yasağına uyulmayacağını ortaya koyan bir diğer örnek, Hudeybiye Antlaşması'nın yapıldığı yıl nazil olan Bakara sûresinin 190–194. ayetleridir.¹⁸ Rivayetlere göre Hz. Peygamber, hicretin altıncı yılının Zilkade ayında bin dört yüz sahabe ile birlikte umre yapmak üzere Mekke'ye doğru yola çıkmış; ancak müşrikler, haram aylarda ve harem bölgesinde

17 İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, 1/601-604.

18 وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ. وَأَقْلُواهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجْتُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلَكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ. فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ. الشُّهُرُ الْحَرَامُ بِالشُّهُرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ “Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak haddi aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez. Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) siz de onları çıkarın. Zulüm ve baskı, öldürmekten/öldürülmekten daha kötüdür. Yalnız, Mescid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşarlarsa onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir. Eğer onlar baskı kurmaktan/savaşmaktan vazgeçerlerse, (onları öldürmeyi bırakın). Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. (Siz de bağışlamayı ve merhameti esas alın). Hiçbir zulüm ve baskı kalmayınca ve din yalnız Allah'ın oluncaya (din seçiminde özgür bir ortam oluşuncaya) kadar onlarla savaşın. Onlar (baskı ve savaşmaktan) vazgeçerlerse (onları öldürmeyin) çünkü sadece zalimler cezalandırılır. Haram ay, haram aya karşıdır. Hüretler (saygı gösterilmesi gerekenler) kısas kuralına tabidir. O hâlde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın, fakat Allah'a karşı gelerek ileri gitmekten sakının ve bilin ki, Allah kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.” (el-Bakara 2/190-194).

savaşın yasak oluşuna güvenerek Müslümanların Mekke'ye girip umre yapmalarına izin vermemiştir.¹⁹

Muhtemelen müşrikler, Hz. Peygamber'in haram aylarda ve haremde savaşmayacağını düşünmüş ve bunun için karşı koymakla onu geri döndürmeyi planlamışlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in elçisi Hz. Osman (öl. 35/656), bu süreçte Mekke'de üç gün alıkonulmuş, böylece onun korkup geri çekilmesi beklenmiştir. Bakara sûresinin 190-194. ayetlerinin inmesi üzerine Hz. Peygamber, sahabeden ölümüne savaşmayı istemiş, umre için giden bütün sahabiler bu konuda söz vermiştir. Bunu duyan Mekkeliler, işin ciddiyetini anlamış ve barış teklif etmişlerdir.²⁰

Bu ayetlere göre Müslümanlar, Mekke'ye gerekirse savaşarak girecek ve ibadetlerini özgürce yapmak için emniyeti sağlayacaklardır. Kâbe'nin yanında olduğunca savaşmaktan kaçınacaklardır. Ancak burada bir saldırı söz konusu olduğunda karşılık verilecek, gerekirse kan dökülecektir. Çünkü kan dökmek; baskı kurmak, zulmetmek ve Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesini engellemekten daha hafiftir.

Bakara sûresinin 190–194. ayetlerinin savaş emreden ilk ayetler olduğuna dair iddialar bulunmaktadır.²¹ Muhtemelen Câbirî (1936-2010) de bu iddiaları paylaşmaktadır. Nitekim bu ayetleri, daha önce zikredilen Abdullah b. Cahş birliğindeki olayla bağlantılı olarak tefsir etmektedir. Ona göre hem bu ayetler hem de daha önce zikredilen Bakara sûresinin 217. ayeti bu olayla ilgilidir.²²

Öte yandan bu ayetlerin Hudeybiye'den bir sene sonra indiğine dair iddialar da söz konusudur. Bu iddialara göre Müslümanlar kaza umresini ifa etmek üzere Mekke'ye doğru yola çıkarken müşriklerin engeli ile tekrar karşılaşmaktan korkmuş, haram aylarda ve haremde savaşmak istememişlerdir. Bunun üzerine bu ayetler inmiştir.²³

19 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/308-322.

20 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/167; Muhammed Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Haziran 2025).

21 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/561.

22 Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*, 3/69, 74.

23 Nasr b. Muhammed Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, thk. Mahmud Mutricî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/127-128.

Söz konusu ayetlerin nüzul senesi hangisi olursa olsun sonuç değişmeyecektir. Zira ayetler; din konusunda baskı kuran, zulüm yapan, insanların özgürce din seçmelerine ve dinlerini yaşamalarına izin vermeyen kişi ve düzenlere karşı çıkmayı, bu baskı kırılınca kadar savaşmayı emretmektedir.

Bu ayetlerden anlaşıldığına göre savaşmanın gerekçesi, din konusundaki baskı ve zulümdür. Bunun için din seçme ve gereğini yapma özgürlüğü oluşuncaya kadar savaşa devam edilmelidir. Bu da Müslümanların ve İslami esasların hâkim olması ile mümkündür. Çünkü İslami esasların cari olmadığı bir ortamda din özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir.

3. Hıyanet Edenlerin Cezalandırılması

Hicretin beşinci senesinde Yahudilerin kışkırtması ve maddi destek vermesi üzerine Kureyş, Gatafân ve bazı kabilelerden oluşan bir ittifak, Müslümanlara savaş açmış ve on iki bin kişilik bir ordu ile Medine'yi kuşatmışlardır. Hz. Peygamber, Selman-ı Fârisî'nin (öl. 36/656 [?]) önerisi üzerine Medine'nin açık kısımlarına hendek kazdirdığı için bu savaş Hendek ismiyle meşhur olmuştur. Bu savaşta Medine'de yaşayan ve Hz. Peygamber'le antlaşma yapan Yahudi kabilesi Kurayzaoğulları, antlaşmayı bozmuş ve düşmana yardım etmiştir. Bunun üzerine Enfâl sûresinin 55-58.²⁴ ayetleri indirilerek onların cezalandırılması istenmiştir.²⁵

Nüzul sebeplerine dair rivayetler ve ayetlerdeki bilgiler, bu ayetlerin Hendek savaşı sırasında veya ondan sonra indiğini göstermektedir. Nitekim birçok kaynakta bu şekilde bilgi verilmektedir.²⁶ Çağdaş müfessirlerin bir kısmına göre ise bu ayetler, Bedir savaşından sonra inmiştir.²⁷ Muhtemelen onları bu düşünceye sevk eden husus, bu ayetleri de içeren Enfâl sûresinin önemli bir kısmının (1-54

24 إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ. الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَوْعَةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ. فَلَمَّا تَفَقَّهُهُمْ فِي الْحَرْبِ فَتَرَدُّوا عَلَى أَعْقَابِهِمْ لَا يُجِدُوا قِتْلَهمْ يَوْمَ يُكْفَرُ الْكَافِرُونَ. وَلَمَّا تَخَافُ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً قَاتِلْهُمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ. *Şüphesiz Allah katında, yer-yüzünde yürüyen canlıların en kötüsü, inkâr edenlerdir. Artık onlar iman etmezler. Onlar, kendileriyle antlaşma yaptığın, sonra da her defasında antlaşmalarını hiç çekinmeden bozan kimselerdir. Eğer onları savaşta yakalarsan, bunlar (a vereceğin ceza) ile arkalarındakileri de dağıt ki ibret alsınlar. Bir kavmin yaptığınız antlaşmaya aykırı hareket ettiğini öğrenirsen, antlaşmayı bozduğunu onlara bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez.*” (el-Enfâl 8/55-58).

25 Vâkidî, *el-Megâzî*, 2/440-531.

26 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/122-123; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 14/21-44; İbn 'Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/542-543; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Ettafeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 8/31-32.

27 Reşid Rıza, *el-Menâr (Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Hakîm)* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 10/44; Muhammed Tahir b. Muhammed İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tînu-

ile 67 ve sonrası) Bedir savaşı ve onun sonuçlarıyla ilgili olmasıdır. Ancak birçok sûrenin ayetleri, bir anda değil, farklı zaman dilimlerinde inmiştir. Bunun için ayetlerin iniş nedeninin ve zamanının, nüzul sebebi rivayetleri ve siyer kaynaklarındaki bilgiler çerçevesinde tespit edilmesinin çok daha sağlıklı olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte ayetlerde verilen bilgiler de bu konuda önemli bir yol göstericidir.

Enfâl sûresindeki ayetlerden hangilerinin Kurayzaoğulları'yla ilgili olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) ve Taberî'ye (öl. 310/923) göre 55-58. ayetler, bunlarla ilgilidir.²⁸ Bu görüşe göre 58. ayette bulunan “تَخَافُنَّ” ifadesi, korku değil, bilgi anlamındadır. Nitekim Taberî, bunu açıkça belirtmektedir.²⁹

Bu görüşü dikkate aldığımızda Hz. Peygamber'in Kurayzaoğulları'nın iha-netini öğrenmesi üzerine kendisinin de antlaşmayı bozduğuna dair kararını onlara bildirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim Hz. Peygamber'in, Kurayzaoğulları'nın iha-netini duyduğunda gerçeği öğrenmek, mümkünse onların antlaşmaya sadık kalmalarını sağlamak için Cahiliye dönemindeki müttetikleri Sa'd b. Mu'âz'ın (öl. 5/627) da içinde bulunduğu bir grup sahabiyi onlara gönderdiği, onların antlaşmayı bozmaktan vazgeçemedikleri gibi gönderilen sahabilere küftetikleri ve Hz. Peygamber hakkında hakaretamiz ifadeler kullandıkları nakledilmiştir.³⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in Hendek savaşından sonra Kurayzaoğulları'nın kalelerini kuşatarak teslim olmalarını istediği, ancak onların bu talebi geri çevirdikleri ve savaşa karar verdikleri belirtilmektedir.³¹

Ancak Hz. Peygamber'in Kurayzaoğulları'na antlaşmayı bozduğunu bildir-diğine dair sarîh herhangi bir bilginin bulunmaması, İbn 'Atıyye (öl. 541/1147) ve Kurtubî (öl. 671/1273) gibi bazı müfessirlerin sadece 55-57. ayetlerin bunlarla ilgili olduğunu söylemelerine neden olmuştur. Nitekim bir başka rivayete göre Kureyş ve müttetiklerinin Hendek savaşına son verip geri çekilmeleri üzerine Hz. Peygamber ve sahabe evlerine dönmüş, bir müddet sonra Hz. Cebrail gelerek Allah Teâlâ'nın Kurayzaoğulları'nın kuşatılmasına dair emrini onlara tebliğ etmiş, bunun

siyye, 1984), 10/48; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'A-rabiyye, 1383), 7/77; Câbirî, *Fehmü 'l-Kur'âni 'l-hakîm*, 3/115, 123-124.

28 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/122-123; Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 14/21-27.

29 Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 14/25.

30 Vâkidî, *el-Megâzî*, 2/458; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 2/311.

31 İbn 'Atıyye, *el-Muharrerü 'l-vecîz*, 2/542-543.

üzerine kuşatma başlatılmıştır. Bu müfessirlere göre “تَخَافُ” ifadesi, “korku” anlamındadır. Dolayısıyla bunun Kurayzaoğulları’yla ilgili olması mümkün değildir. Çünkü onlar, açıkça ihanet etmiş, bunu ilan etmiş, Hz. Peygamber’in antlaşmaya bağlı kalmalarına yönelik isteğini geri çevirmişlerdir.³²

Her ne kadar “تَخَافُ” fiili, bilgi anlamında da kullanılmışsa da Hz. Peygamber’in Kurayzaoğulları’na antlaşmayı bozduğunu söylediğine dair açık bir bilginin bulunmaması, bu konuda İbn ‘Atıyye, Kurtubî ve onların görüşünü tercih eden müfessirlerin daha haklı olduğunu göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber, Kurayzaoğulları’nın eski antlaşmaya bağlı kalma veya yeni bir antlaşma yapma konusundaki isteklerini kabul etmemiş, teslim olmalarını istemiştir. Onlar ise Hz. Peygamber’in haklarında sert bir karar vermesinden korkarak eski müttefikleri Sa’d b. Mu‘âz’ın hakemliği üzerine teslim olacaklarını, onun vereceği her kararı kabul edeceklerini söylemişlerdir. Hz. Peygamber de bunu kabul etmiş ve Hendek savaşında yaralanan ve tedavi gören Sa’d b. Mu‘âz’ın getirilmesini emretmiştir. Sa’d, Hz. Peygamber ve kendi kabile üyelerinden vereceği kararı kabul edeceklerine ve itiraz etmeyeceklerine dair söz aldıktan sonra kararını açıklamıştır. Karara göre Kurayzaoğulları’nın savaşçı erkekleri öldürülecek, kadın ve çocukları köle ve cariye yapılacak, malları Müslümanlara dağıtılacaktır.³³

Muhammed Hamidullah’a (1908-2002) göre eğer Kurayzaoğulları Hz. Peygamber’e teslim olsalardı muhtemelen Nadîroğulları ile aynı muameleye tabi tutulacaklardı. Mezkûr kabile üyeleri, Hz. Peygamber’in hayatına kastettikleri halde sadece Medine’den uzaklaştırılmış ve götürebildikleri kadar mallarını almalarına da müsaade edilmiştir. Muhtemelen Kurayzaoğulları, Sa’d b. Mu‘âz’ın, Kaynukâoğulları’nın müttefiki, aynı zamanda Hazrec kabilesinin lideri Abdullah b. Übey (öl. 9/631) gibi karar vereceğini beklemişlerdir. Çünkü Abdullah b. Übey, Kaynukâoğulları’nın lehine karar vermişti.³⁴ Hamidullah, Sa’d’ın Tevrat hukukuna göre karar verdiğini söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber, söz verdiği için Sa’d’ın kararına itiraz edememiş ve bunu uygulamak zorunda kalmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, bu kararı beklemediği için “Allah’ın muradı böyleymiş” diye mırıldanmış, esirlere

32 İbn ‘Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/542-543; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/31-32.

33 Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/496-521; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 488-489.

34 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 488-489.

iyi davranılmasını istemiş, sahabenin bu konudaki af isteklerini kabul etmiş, bu vesile ile bazılarını aileleriyle birlikte affetmiş ve malalarını dahi geri vermiştir.³⁵

İhsan Süreyya Sırma ise Hz. Peygamber'in bu cezaya razı olduğu yönünde fikir belirtmektedir. Ona göre Hz. Peygamber, çok merhametli olmasına rağmen İslam ve Müslümanlara karşı yapılan hıyaneti affetmezdi. Bunun için bunlara verilen bu cezanın Allah'ın kararına uygun olduğunu beyan etmiştir. Nitekim bu karardan sonra Enfâl sûresinin 55-57. ayetleri indirilerek bu karar tasdik edilmiştir.³⁶

Ancak Hz. Peygamber'in bu kararın Allah'ın kararına uygun olduğunu söylemesi, onun bu kararı beğendiğini ve kendisinin de böyle karar vereceğini göstermemektedir. Çünkü o, bütün kararlarında merhameti esas almıştır. Nitekim Bedir esirlerini öldürmemiş ve Tebük seferine katılmak istemeyen münafıkların mazaretini kabul etmiştir.³⁷ Bundan da Hz. Peygamber'in merhamet çerçevesinde kararlar aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim birçok ayette Hz. Peygamber'in merhamet yönüne, güzel ahlakına ve yumuşak kalpli oluşuna vurgu yapılmaktadır.³⁸ Bu arada şunu da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz: Bize göre Allah Teâlâ, çoğu zaman kararları Hz. Peygamber'e bırakmış, kararlarına müdahale etmemiştir. Bazı kararlarına dair eleştirilerini ise Hz. Peygamber'in kararlarını bozmayacak zamanda yapmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in hem Bedir esirleri meselesinde hem de Tebük seferine dair münafıkların istekleri konusunda verdiği kararları eleştiren ayetler, esirler serbest bırakıldıktan ve Tebük seferine gidildikten sonra nazil olmuştur.³⁹

4. Hicret Etmeyen veya Medine'yi Terk Eden Kişilerle İlişkilerin Düzenlenmesi

Hz. Peygamber döneminde sadece açık düşmanlarla değil, aynı zamanda Müslüman olduğunu iddia edip düşmanlık yapan, tarafsız kalacağını söyleyen veya

35 Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/496-521; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 488-489.

36 Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 2/315-320.

37 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/129; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 14/272.

38 bk. Âli 'İmrân 3/159, et-Tevbe 9/128, el-Kalem 68/4.

39 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Karakuş, *İman Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2020), 92-100; Abdulkadir Karakuş, "Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiün Dönemi Tefsiri", *Tefsir Tarihinin Panoraması Öncü Müfessirler ve Tefsirleri 1*, ed. Abdullah Özcan vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2024), 20-24.

antlaşma yaptığı halde buna uymayan kişilerle de mücadele edilmiştir. Nisâ sûresinin 88-90. ayetlerinin⁴⁰ bu gibi kişilerle ilgili indirildiği belirtilmektedir.

Bu ayetlerin yukarıda belirtilen hangi grup/gruplar hakkında nazil olduğuna dair farklı görüşler vardır. Ayetlerde sözü edilen münafıkların kimlikleri hakkında ortaya çıkan farklı görüşlerin temel nedeni, bunların hicret etmelerinin istenmesidir. Zira münafık denilince, Müslüman olduğunu söyleyip Hz. Peygamber ve Müslümanlar aleyhinde faaliyet gösteren sözde Müslüman özde kâfir olan bazı Medineli kişiler akla gelmektedir. Ancak bunlar için hicretten bahsetmek mümkün değildir. Çünkü o gün hicret, Medine'ye yapıldı. İkinci görüşe göre bu ayetlerde kastedilen, Müslüman olduğunu söyleyen, ancak Mekke'de kalıp Medine'ye gelmeyen veya Medine'ye geldikten sonra bir bahane ile Mekke'ye kaçan kişilerdir.

Mukâtil'e göre mezkûr ayetler Mekke'ye kaçan dokuz Müslümanla ilgilidir.⁴¹ Taberî, konuyla ilgili farklı görüş ve rivayetleri aktardıktan sonra ayetlerin Medineli münafıklarla ilgili olmadığını söylemektedir. Çünkü ayetlerde bunların hicret etmeleri istenmektedir. Ona göre de konu, mürtet olup Mekke'ye kaçan kişilerdir.⁴² Cessâs da (öl. 370/981) Taberî gibi aynı gerekçeye dayanarak bunların Medineli münafıklar olduğuna dair görüşü reddetmektedir. Ona göre ayetler, hicret etmeyen veya hicret ettikten sonra Mekke'ye kaçanlarla ilgilidir.⁴³ Kâsımî (1866-1914) de bu görüşü paylaşmaktadır. Ona göre *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'de yer alan Zeyd b. Sabit'in (öl. 45/665) rivayetindeki "Uhud'dan dönenler

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ وَاللَّهُ أَزْكَنُهَا بِمَا كَسَبُوا أَوْ يَتْلُونَ أَنَّ هَذَا مِنْ أَصْلِ اللَّهِ وَمَنْ يُضِلُّهُ اللَّهُ فَلَنْ يَجِدَ لَهُ سَبِيلًا". وَدَاوُدُ إِذْ تَعْفَرُونَ كَمَا قَفَرُوا فَتَكُونُونَ
سَوَاءً فَلَا تَحْتَدُوا مِنْهُمْ الْيَوْمَ حَتَّى يَخْرُجُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخَذِبُوهُمْ وَأَقْلُبُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَحْذَرُوا مِنْهُمْ وَلَئِنَّا نَصِيرُهُ إِلَّا الَّذِينَ يَصُولُونَ
إِلَى قَوْمِهِمْ بَيْنَهُمْ وَمِيثَاقٌ أَوْ جَاهُوكُمْ حَضَرَ ضُرُوبُهُمْ أَنْ يَقَاتِلُوهُمْ أَوْ يَقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَطَغَمَ بِهِمُ النَّارَ فَعَلْنَا لَكُمْ إِنْ أَرْغَبْتُمْ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ
إِلَّا أَنْ يَخْرُجُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَقَدْ آتَيْنَاكُمْ الْكِتَابَ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكَ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا

"Size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Allah, onları yaptıklarından dolayı baş aşağı ederek eski konumlarına (küfre) döndürmüştür. Allah'ın sapırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi sapırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın. Arzu ettiler ki kendilerinin küfre sapıkları gibi siz de sapsanız da beraber olasınız. Bu sebeple, onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar onları dost edinmeyin. Eğer bundan yüz çevirirlerse, onları yakalayın ve bulunduğu yerde öldürün. Onlardan ne bir dost ne de bir yardımcı edinlin. Ancak sizinle aralarında anlaşma bulunanlar yahut böyle bir kavme sığınmış olanlar ile ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sindirememek size gelenler bu hükmün dışındadır. Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kılardı da sizinle savaşarlardı. Eğer onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmayıp size teslim olurlarsa; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (yetki) vermemiştir." (en-Nisâ 4/88-90).

41 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/394-396.

42 Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 8/7-14.

43 Ahmed b. Ali Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İh-vâ'i't-Türâsî'l-'Arabî, 1405), 3/187.

hakkında nazil oldu.”⁴⁴ şeklindeki ifadenin anlamı, “Müslümanlar bu olay üzerine bu münafıklar hakkında iki gruba ayrıldılar” şeklindedir.⁴⁵ Câbirî ise konunun hicret etmeyenlerle ilgili olduğunu düşünmektedir. Çünkü ayetleri bu bağlamda tefsir etmektedir.⁴⁶

Konunun Medineli münafıklarla ilgili olmadığını söyleyen müfessirlere göre sözü edilen kişiler için münafık ifadesinin kullanılması, bunların daha önce Müslüman olarak bilinmesidir. Çünkü bunlar, Mekke’ye kaçmadan önce onların kâfir oldukları bilinmezdi.⁴⁷ Bu gerekçe, konu Medine’ye hicret ettikten sonra Mekke’ye kaçan kişiler hakkında olduğu takdirde doğru olabilir. Ancak söz konusu kişilerin Mekke’de kalıp hiç hicret etmeyenler olduğuna dair rivayet ve görüşler de vardır.⁴⁸ Bu da münafık ifadesinin, söz konusu dönemde sadece küfrünü gizleyenler için değil, bunlarla birlikte İslam’ı tam olarak içselleştirmeyen, hicret etmeyen ve antlaşmalarına riayet etmeyen kişiler için de kullanıldığını göstermektedir.

Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (öl. 543/1148) ise konunun Medineli münafıklar olduğunu iddia etmektedir. Ona göre buna dair rivayet, daha sahihtir ve Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim (öl. 261/875) de bu rivayeti tercih etmişlerdir. Kurtubî de İbnü’l-Arabî gibi sahih hadis kitaplarındaki rivayeti, Buhârî ve Müslim’in tercihini gerekçe göstererek bu yönde kanaat belirtmektedir. Bu iki müfessire göre hicret, savaş anlamındadır.⁴⁹

Bu da bu iki müfessirin, ilgili rivayetin *Sahîhu’l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*’de yer almasını esas aldıklarını ve ayeti bunu teyit edecek şekilde yorumladıklarını göstermektedir. Bilindiği gibi bu, Ehl-i hadisin anlayışıdır. Bu anlayışta genellikle hadislerin senedi esas alınmakta, literal ve parçacı bir şekilde okunan hadise uygun görülmeyen ayetler tevîl edilmektedir. Aslında senedi sahih olan

44 Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, “Fedâilü’l-Medîne”, 10; Müslim b. Haccâc en-Nisâbü’rî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdûlbaki (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1955), “Sıfâtü’l-Münâfikîn ve Ahkâmühüm”, 1.

45 Cemâleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Kâsımî, *Mehâsinü’l-te’vîl*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnüssûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1418), 3/350-353.

46 Câbirî, *Fehmü’l-Kur’âni’l-hakîm*, 3/234.

47 Ömer b. Muhammed Ebû Hafs en-Nesefî, *et-Teysîr fî’l-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş vd. (İstanbul: Dâru’l-Lübâb, 2019), 5/140-145; Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb (et-Tefsîr-rü’l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420), 10/169.

48 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/10-12; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 10/505; Câbirî, *Fehmü’l-Kur’âni’l-hakîm*, 3/234.

49 Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü’l-‘Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2003), 1/593-594; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/306-308.

hadisleri; vürûd ortamı, sebebi ve arka planı dikkate alarak okumak gerekmektedir. Ayrıca hadisin senedinin sahih olması, verilen bilginin doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Zira sahabe ve tâbiîne nispet edilen rivayetler de hadis usûlünde bu kavramla ifade edilmektedir. Nitekim konumuzla ilgili olan rivayet, Zeyd b. Sabit'in sözüdür.⁵⁰

İbn Âşûr (1879-1973) ve Derveze (1888-1984) de sahih rivayetten dolayı bu görüşü tercih etmektedirler.⁵¹ Derveze'ye göre ilgili dönemdeki durum, ayetin ruhu ve münafıklara yönelik tahditler, konunun Medine münafıkları olduğunu göstermektedir. Ona göre ayetlerin, konunun devam ettiğine delalet eden “ف” edatı ile başlamasının da Medine münafıklarının kastedildiğini göstermektedir. Çünkü önceki ayetler, Medineli münafıklar hakkındadır. Derveze, “وَاقْتُلُوهُمْ/Onları öldürün” ifadesinin, bu görüşü zayıflatmadığını iddia etmektedir. Çünkü bu, ilgili kişilerin sonraki savaşlara katılmadıkları takdirde öldürüleceklerine dair bir tehdittir.⁵² Derveze, Ahzâb sûresinin 60-61. ayetlerini⁵³ de buna delil göstermektedir. Ancak bu ayetlerin inşinden sonra Münafıklar hem Hendek hem de Tebük savaşına katılmadıkları halde öldürülmemişlerdir. Bu da bu görüşün zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Derveze, bu tehditlerden sonra münafıkların sindiklerini, sınırlarına çekildiklerini ve eziyet vermeyi bıraktıklarını, ayrıca Hz. Peygamber'in bunu bir emir olarak değil, izin olarak algılamış olabileceğini ileri sürerek iddiasını savunmaya çalışmaktadır.⁵⁴

Biz de konunun Medineli münafıklar hakkında olmadığına dair görüşü tercih etmekteyiz. Zira Taberî'nin dediği gibi ayetlerde bunların hicret etmelerinin istenmesi, konunun Medineli münafıklar olmadığını göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi söz konusu dönemde birçok grup için münafık kavramı kullanılmakta idi. Medineli münafıkların çok olması ve Müslümanlara çok fazla sıkıntı çıkarmaları, bunların akla gelmesine neden olmuştur.

50 Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Esat Özcan, “Kâbe'nin İnşası ve Hz. İsmail'in Mekke'ye Yerleşmesi/Yerleştirilmesi Bağlamında Kur'an-ı Kerim'in Tarihi Bilgileri Tashih Etme Fonksiyonu”, *Kur'an ve Tarih*, ed. Bedrettin Basuğuy vd. (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023), 52.

51 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve'l-tenvîr*, 5/151.

52 Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 8/194-195.

53 “لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِبَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا. مَلْعُونِينَ أَتَىٰمَ أَتَمُوا أَخَذُوا وَقَتَلُوا تَقْتِيلًا” *Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine'de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tutukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada seninle pek az süre komşu kalacaklardır. Allah'ın rahmetinden uzaklaşmış olarak nerede bulunsalar yakalanıp öldürüleceklerdir.*” (el-Ahzâb 33/60-61).

54 Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 7/422-423.

Nisâ sûresinin 88-89. ayetlerinde münafık olarak nitelenen kişilerin düşman oldukları ve düşman muamelesi görmeleri gerektiği belirtildikten sonra 90. ayette iki grup istisna edilmektedir. Bu ayette istisna edilenler hakkında farklı görüşler serdedilmiştir. Bazılarına göre birinci istisna, Müslümanların antlaşmalı olan bir kavme mensup olanlardır.⁵⁵ Bu görüşü savunanlara göre ayette yer alan “يَصِلُونَ” fiili, “mensup olan” anlamındadır. Ancak Taberî, söz konusu filin bu anlamda olmadığını, burada antlaşmalı kavimlere sığınanların kastedildiğini söylemektedir.⁵⁶ Câbirî ise bunun aksini düşünmektedir. Çünkü kelimeye Taberî’nin reddettiği anlamı vermektedir.⁵⁷ Kimi müfessirlere göre ise Müslüman olan ancak Medine’ye geçemediği için antlaşmalı bir kavme sığınanlar kastedilmiştir.⁵⁸ Bu görüşün doğru olmadığı ortadır. Çünkü hicret edemeyenler sorumlu tutulmamıştır. Nitekim hicretin gerekliliğini konu alan Nisâ sûresinin 97. ayetinin hemen ardından bu gibi kişiler istisna edilmekte, bunların sorumlu tutulmayacakları belirtilmektedir.⁵⁹ Ayrıca antlaşmalı bir kavme kadar gidebilen kişinin, Medine’ye geçmesi çok kolay olsa gerektir.

Ayette istisna edilen ikinci grup hakkında da benzer şekilde farklı görüşler söz konusudur. Birçok müfessire göre bunlar, Medine’ye hicret etmiş, Müslümanlar aleyhinde faaliyette bulunmamış, ancak savaşlara katılmak istemeyen kişilerdir.⁶⁰ Diğer görüşe göre ise Müslümanlarla tarafsızlık antlaşması yapan bir kavme mensup olan veya böyle bir kavme sığınanlardır.⁶¹ Ancak Hz. Peygamber’le antlaşma yapıp da savaşlarda ona yardım eden herhangi bir kavmin bulunmaması,

55 Hüseyin b. Mes’ûd Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (b.y.: Dâru Taybe, 1997), 2/260.

56 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/19-20.

57 Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ânî’l-hakîm*, 3/234.

58 Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîrû’r-Râgıb el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdülaziz Besyûni (Riyad: Dâru’l-Vatân, 1999–2003), 3/1381; Ebû Hafs en-Neseî, *et-Teysîr fî’l-tenzîr*, 5/146.

59 إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا. إِلَّا الْمُشْكُفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا *“Kendilerine zulmetmekte olanlar iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: ‘Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)’ Onlar da, ‘Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik.’ derler. Melekler, ‘Allah’ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!’ derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir. Ancak gerçekten zayıf ve güçsüz olan, çaresiz kalan ve hicret etmeye yol bulamayan erkekler, kadınlar ve çocuklar başkadır.”* (en-Nisâ 4/97-98).

60 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/21-22; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûgi’l-nihâye*, thk. Zâra Salih vd. (b.y.: Mecmû’atü Buhûsî’l-Kitâb ve’s-Sünne, 2008), 2/1412; Ebû Hafs en-Neseî, *et-Teysîr fî’l-tenzîr*, 5/146; İbnü’l-‘Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/595; Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ânî’l-hakîm*, 3/234.

61 Abdullah b. Ahmed Ebû’l-Berekât en-Neseî, *Medârikü’l-tenzîl ve hakâ’iku’l-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru’l-Kelimü’t-Tayyib, 1998), 2/382; Çelik, “Kur’an’da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler”, 41-42.

bu görüşü zayıflatmaktadır. Çünkü ilgili kavimlerle ittifak değil, saldırmazlık veya barış antlaşmaları yapılmıştır.

Mezkûr ayette münafıklardan istisna edilen kişilerin, Müslüman olup olmadıkları konusunda da farklı görüşler vardır. Ebû Müslim el-İsfahânî (öl. 322/934), bunların Müslüman olduklarını söylemektedir. Ona göre ayetler, hicret edemeyenlerle ilgilidir. Dolayısıyla istisna edilenler, antlaşmalı bir kavme ulaşıp onlara sığınan veya Medine'ye geldiği halde savaşlara katılmak istemeyenlerdir.⁶² Râgıb el-İsfahânî (öl. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) de bu görüştedir. Ona göre konu, kâfirlerin egemen olduğu bölgelerde çocukları ve malları bulunan ve bunun için bu kâfirlerle savaşmak istemeyen Müslümanlardır.⁶³

Kâsımî ise ayetlerin zahirine göre istisna edilen iki grubun da kâfir olduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Reşîd Rızâ (1865-1935) da bu görüşü paylaşmaktadır. Ona göre Müslümanların Hz. Peygamber'le savaşması söz konusu olmadığı gibi onların şerrinden korumak da bir nimet değildir. Çünkü onlar düşman değil, dost idiler. Rızâ'ya göre ayetler, Medine'de değil, küfür diyarında bulunan kişilerle ilgilidir.⁶⁵

Bize göre Nisâ sûresinin 88-89. ayetleri, hicret etmeyen veya hicret ettikten sonra çeşitli nedenlerle Mekke'ye kaçan kişilerle ilgilidir. Sûrenin 90. ayetinde istisna edilen birinci grup, antlaşmalı bir kavme mensup olan veya böyle bir kavme sığınanlardır. İstisna edilen ikinci grup ise Medine'ye hicret eden, burada kalan, ancak çeşitli nedenlerle savaşlara katılmak istemeyenlerdir.

5. Antlaşma Yapmaya Son Verilmesi ve Bütün Arabistan'a Savaş İlan Edilmesi

Mekke'nin fethi (8/630), Araplar üzerinde çok etkili olmuş, kısa zamanda birçok kavim İslamiyet'i benimsemiştir. Hicretin dokuzuncu senesinde ise başka bir aşamaya geçilmiştir. Bu senenin Recep ayında Bizans'ın Medine'ye saldıracağı yönünde yayılan haberler üzerine Hz. Peygamber, onları sınırda karşılamak için büyük bir ordu ile harekete geçmiş, Bizans'ın savaşmaktan vazgeçmesi üzerine geri dönmüştür. Böylece Müslümanların Arabistan'daki hâkimiyeti tescillenmiştir.

62 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/172.

63 Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîrû'r-Râgıb el-İsfahânî*, 3/1381.

64 Kâsımî, *Mehâsinü'l-te'vil*, 3/354-355.

65 İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/265.

Bunun üzerine diğer Arap kabileleri de gelip Müslüman/teslim olmuştur. Bunun için bu seneye “Heyetler Senesi” adı verilmiştir.⁶⁶

Hicretin dokuzuncu senesindeki hac sırasında ilan edilen Tevbe sûresinin 1-37. ayetlerinde,⁶⁷ artık müşriklerin hac ve umreye gelmelerine izin verilmeyeceği⁶⁸ ve yeni antlaşmaların yapılmayacağı belirtilmiş; İslâm devletinin hâkimiyetini kabul etmeyen herkesin düşman olarak değerlendirileceği bildirilmiştir.⁶⁹ Bu tarihten sonra Arapların Müslüman olması veya İslâm hâkimiyetini kabul etmesi daha da hızlanmış, nihayetinde Arap yarımadasının tamamı hâkimiyet altına alınmıştır.

Antlaşmalarla ilgili çok sayıda kararın yer aldığı bu ayetlerde, hangi antlaşmaların feshedildiği, kimlere ne kadar mühlet verildiği konusunda müfessirler arasında bazı ihtilaf noktaları söz konusudur. Önce bu ihtilaf noktalarını aktarıp bunlarla ilgili müfessirlerin değerlendirmelerine ve kendi düşüncemize yer vereceğiz.

Mukâtil’e göre bu ayetler, Hz. Peygamber’in Hudeybiye’de iki yıllık antlaşma yaptığı Huza’a, Müdlic ve Benû Huzeyme kabileleri ile aralarında antlaşma bulunmayan Mekke müşrikleri hakkındadır. Antlaşmalı olan söz konusu üç kabileye dört ay, Mekke müşriklerine ise elli gün mühlet verilmiştir.⁷⁰ Ancak söz konusu kabilelerle yapılan iki yıllık antlaşma, daha önce bitmiş olmalıdır. Çünkü Hudeybiye antlaşması hicretin altıncı senesinde yapılmıştır. Bu ayetler ise belirttiğimiz gibi dokuzuncu senede inmiştir. Ayrıca Mekke, bir sene önce fethedilmiş ve Mekkeliler Müslüman olmuşlardır. Öte yandan genel kanaate göre Hudeybiye

66 İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/559-599; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2001), 1/252-309.

67 Câbirî, *Fehmü’l-Kur’âni’l-hakîm*, 3/390.

68 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيَكُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ
“Ey iman edenler! Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllardan sonra, Mes-cid-i Haram’a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (et-Tevbe 9/28).

69 بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ. فَسَبِّحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَإِنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ. وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ
“Allah ve Resûlünden, kendileriyle antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere kesin bir uyarıdır. Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. Şunu bilin ki, siz Allah’ı âciz bırakacak değilsiniz; Allah ise, inkârcıları perişan edecektir. Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlünden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah’a ortak koşanlardan uzaktır. Eğer tövbe ederseniz, bu sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, şunu iyi bilin ki, siz Allah’ı âciz bırakabilecek değilsiniz. İnkârcılara, elem dolu bir azabı müjdele!” (et-Tevbe 9/1-3).

70 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 2/156-158.

antlaşması iki değil, on yıllık idi.⁷¹ Yukarıdaki verilerden hareketle Mukâtil'in yorumunun isabetli olmadığını ifade etmek mümkündür.

İbn Âşûr'a göre de söz konusu ayetler, Hudeybiye antlaşması ile ilgilidir. Ancak o, antlaşmanın ne süreli ne de süresiz olduğunu, dolayısıyla bozulabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre Araplar, istedikleri zaman bu tür antlaşmalardan çekilir ve bunu ilan ederlerdi.⁷² Ne var ki Hudeybiye antlaşmasının daha önce Mekkeliler tarafından bozulması ve fetihle birlikte Mekkelilerin Müslüman olması ayetlerin bununla ilgili olduğuna dair iddianın doğru olmadığını göstermektedir. Çünkü bu ayetler inerken ne Hudeybiye antlaşması vardı ne de Mekke'de müşrik bulunurdu.⁷³

Ferrâ (öl. 207/822); Arapların Hz. Peygamber'le yaptıkları antlaşmaları bozmaya başladıklarını, bunun için antlaşmaları kaldıran bu ayetlerin indiğini iddia etmektedir. Ona göre süresiz bir antlaşma söz konusu değildi. Dokuz aylık antlaşması olan bir grup hariç diğer antlaşmaların müddetine bakılmaksızın hepsi dört aya çekilmiştir. Antlaşması olmayanlara ise elli gün mühlet verilmiştir.⁷⁴ Kanaatimize göre Arapların, antlaşmaları bozmaya başladıklarına dair bilgi doğru değildir. Çünkü Hz. Peygamber, Hudeybiye'den sonra Hayber'i, Mekke'yi fetih etmiş, akabinde de Huneyn savaşını kazanmış ve Tâif'i teslim almıştı. Böyle bir durumda Arapların antlaşmaları feshetmek yerine yeni antlaşmaların peşinde koşması gerekirdi. Tarihi bilgiler de bu yöndedir. Nitekim bu başarılarından ve Tebuk seferinden sonra Arap kabileleri Medine'ye heyetler göndermiş ve Müslümanlığı/İslam'ın hâkimiyetini kabul ettiklerini belirtmişlerdir.⁷⁵

Taberî; müşrikleri antlaşması bulunmayan, antlaşması olup bunu ihlal eden, süresiz antlaşması bulunan ve süreli antlaşması olan şeklinde dört gruba ayırmaktadır. Ona göre birinci gruba elli gün, ikinci ve üçüncü gruba dört ay süre tanınmış, dördüncü gruba yapılan antlaşmalara sadık kalınacağı belirtilmiştir.⁷⁶ Câbirî de

71 Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması".

72 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve'l-tenvîr*, 2/326, 10/103.

73 Vâkidî, *el-Megâzî*, 2/780-831; Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim Bin Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-Türâsî'l-'Arabî, 1392), 12/140; Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1992), 2/456.

74 Yahya b. Ziyâd Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (b.y.: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 1/420-421.

75 İbn Hişâm, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, 2/559-561.

76 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/102-103, 109-110, 134.

Taberî'nin görüşünü tercih etmektedir. Ancak antlaşması bulunmayanlara ne kadar süre verildiğini açıklamamaktadır.⁷⁷

Cessâs'a göre Tevbe sûresinin 1-3. ayetlerinde, kimsenin Kâbe'yi tavaf etmekten menedilmeyeceğine ve haram aylarda savaşılmayacağına dair Hz. Peygamber ile müşrikler arasında yapılan genel antlaşmalar ilga edilmiş ve bu kişilere dört ay mühlet verilmiştir. Dördüncü ayette ise özel antlaşmalara riayet edilmesi istenmiştir.⁷⁸ Bu görüş, ayetlerin bağlamına uygun görünmektedir. Ancak burada antlaşması olup da bunu ihlal eden gruplardan bahsedilmektedir. Nitekim dördüncü ayetteki ifadeler, buna işaret etmektedir. Bize göre bunlara da dört ay süre tanınmıştır.

Zemahşerî (öl. 538/1144), antlaşmayı bozanlara dört ay mühlet verildiğini, diğer antlaşmalara riayet edildiğini söylemektedir. Onun aktardığı bir rivayete göre Hz. Ali (öl. 40/661) bu ayetleri okuduktan sonra müşrikler, antlaşmaları bozduklarını söylemişlerdir.⁷⁹ Ebû Zehre (1898-1974), bu rivayete dayanarak önce müşriklerin antlaşmaları bozduklarını ve bunun üzerine antlaşmalara son verilip dört ay mühlet tanındığını iddia etmektedir.⁸⁰ Ancak rivayete göre ayetler okunduktan sonra müşrikler böyle demişlerdir. Bu da Ebû Zehre'nin değerlendirmesinin sağlıklı olmadığını ortaya koymaktadır.

Râzî, antlaşmaların ancak karşı tarafın gizli bir şekilde antlaşmaya aykırı hareket etmesi, antlaşmada bunun istendiği zaman bozulabileceğine dair bir kaydın bulunması ve antlaşma müddetinin sona ermesi ile bozulabileceğini söylemektedir. Ona göre bunun dışında kalan antlaşmaları kaldırmak ihanet olur, Allah ve Resûlü böyle bir şey yapmaz.⁸¹ Ancak daha önce de belirtildiği üzere İbn Âşûr, Arap anlayışına göre istendiği zaman antlaşmaların bozulabildiğini, nitekim Arapların koruma sözlerinden ve antlaşmalardan istedikleri zaman çekildiklerini belirtmektedir.⁸² Bu durum dikkate alındığında süresiz ve süresi devam eden antlaşmaların da bozulduğu söylenebilir ki birçok müfessir bu görüşü paylaşmaktadır. Ancak Allah ve Resûlü'nün, adalete ve emanete uygun olmayan bu âdete göre hareket ettiğini

77 Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*, 3/391, 402.

78 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/266-268.

79 Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki'tenzil* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 2/243-244.

80 Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 6/3224-3225.

81 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/523.

82 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/103.

ve hiçbir neden yokken antlaşmaları bozduğunu söylemek kanaatimizce doğru değildir. Çünkü İslam'ın amacı; savaş değil, tebliğ için özgür bir ortam hazırlamak ve adaleti tesis etmektir. Böyle bir ortam olduğu halde antlaşmaları bozup savaş açmak bu amaca uygun değildir. Ne var ki bazı Arapların antlaşmalarını sürekli bozdukları ve fırsat buldukça Müslümanlara saldırdıkları nakledilmektedir. Bize göre sadece bu şekilde bozulan antlaşmalar kaldırılmıştır. Nitekim Tevbe sûresinin 4.⁸³ ve 7.⁸⁴ ayetleri bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Birçok müfessire göre ayetlerde yeni bir antlaşma yapılmayacağı ve müşrikler tarafından bozulan antlaşmaların yenilenmeyeceği belirtilmektedir. Reşit Rıza, bunun gerekçesi olarak müşriklerin sürekli bir şekilde antlaşmalara aykırı hareket etmesini göstermektedir. Ona göre Hz. Peygamber dönemindeki anlayışa göre insanlar, sürekli savaş halindeydi. Ancak Hz. Peygamber, barış istediği için antlaşmalar yaptı. Ne var ki ne Yahudiler ne de müşrikler bu antlaşmalara sadık kaldılar. Nitekim sûrede de buna işaret edilmektedir. Bunun için tekrar savaş durumuna geçilmek zorunda kalındı. Çünkü antlaşma yapılan topluluklar, fırsat buldukça antlaşmaları umursamadan saldırdılar.⁸⁵

İbn Âşûr'a göre ayetlerde yeni antlaşma yapmanın yasaklanması, iki inanç arasındaki uçuruma ve müşriklerin antlaşmalarına sadık kalmamasına bağlanmış-
tır.⁸⁶ Bize göre konu, sadece bir gerekçeye; müşriklerin antlaşmalara aykırı hareket etmelerine bağlanmıştır. Nitekim 7. ayetten itibaren müşriklerin antlaşmalarına sadık kalmadıkları vurgulanmaktadır. Antlaşmaların amacı, tarafların emniyet içinde hareket edebilmelerini sağlamaktır. Müşriklerle yapılan antlaşmalar, Müslümanlara bu faydayı sağlamadı. Çünkü müşrikler antlaşmalarını sürekli bozdular, fırsat buldukça antlaşma yokmuş gibi davrandılar.

83 “Ancak Allah'a
ortak koşanlardan, kendileriyle antlaşma yapmış olduğunuz, sonra da antlaşmalarında size karşı hiç-
bir eksiklik yapmamış ve sizin aleyhinize hiç kimseye yardım etmemiş olanlar, bu hükmün dışındadır.
Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayın. Şüphesiz Allah, kendine karşı gelmekten
sakınanları sever.” (et-Tevbe 9/4).

84 “Allah'a
ortak koşanların Allah katında ve Resûlü yanında bir ahdi nasıl olabilir? Ancak Mescid-i Haram'ın
yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınız başkadır. Bunlar size karşı dürüst davrandığı sürece, siz
de onlara dürüst davranın. Çünkü Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları sever.” (et-Tevbe 9/7).

85 Reşid Rıza, *el-Menâr*, 10/134.

86 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/121.

Biz, Reşîd Rızâ'nın kanaatini paylaşmaktayız. Bize göre yeni antlaşma yapılmayacağı belirtilmiş ve bunun nedeni olarak kendileriyle antlaşma yapılan Yahudi ve müşriklerin antlaşmalarını sürekli ihlal etmeleri gösterilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki bu ayetlerde artık müşriklerle antlaşmalar yapılmayacağı, onların İslam egemenliğine girmeleri için çalışılacağı beyan edilmiştir. Çünkü Mekke fethedilmiş, Tebuk seferi ile Müslümanların gücü bütün dünyaya gösterilmiştir. Araplar; artık bu güce karşı koyamayacaklarını, Bizans ve Sasani-lerin kendilerine yardım edemeyeceğini anlamışlardır. Bu ultimatoma ile İslam'ın kökünü kazımayı düşünen ve bunun için çaba gösteren müşriklerin düşünceleri kursaklarında bırakılmıştır. Bu ultimatoma, Arapların hızlı bir şekilde Müslüman olmalarına yönelik stratejik bir hamledir. Nitekim kısa zamanda Arapların çoğu Müslüman olmuştur.

Ayette mühlet verilen dört aydan kastedilenin ne olduğu konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasının nedeni, dört haram ayın bulunmasıdır. Burada dört aydan bahsedilmesi, doğal olarak haram ayları akla getirmiştir. Ancak sadece üç haram ayın peş peşe gelmesi ve ilanın peş peşe gelen bu üç ayların ikincisinde yapılmış olması sorun teşkil etmiştir.⁸⁷ Bazı müfessirler, ilgili ayetlerin Şevval ayında indiğini ve bu ayla birlikte Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarının kastedildiğini iddia etmişlerdir. Ancak Şevval ayının haram ay olmaması, ayetlerin Arafat ve/veya Kurban Bayramı'nda ilan edilmesi bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir. Çünkü önemli olan ayetlerin iniş zamanı değil, ultimatomaın ilan edilmesidir.⁸⁸ İlan yapılmadan müşriklerin haberdar olması mümkün değildir. Zaten ilanın amacı da budur. Mazharî (öl. 1225/1810) de meşhur dört haram ayın kastedildiğini ileri sürmektedir. O, bundan yola çıkarak antlaşma yapmayan ve antlaşmalarını ihlal edenlerle sadece bu aylar dışında savaşılacağını iddia etmektedir. Kâsımî de malum haram ayların kastedildiğini savunmaktadır.⁸⁹ Birçok müfessire göre ise burada ilandan sonraki dört ay kastedilmiştir.⁹⁰ Bize göre de doğru görüş budur. İbn Âşûr da bu görüşü tercih etmekte ve haram ayların ama-

87 Mahmud b. Abdullah Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, thk. Ali Abdülbari 'Atıyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 5/245.

88 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 5/239.

89 Kâsımî, *Mehâsinü'l-te'vîl*, 5/352.

90 İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/449; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/528; İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 4/97.

Tevbe sûresinde yer alan bu ayet, daha önce incelediğimiz ve müşriklerle yeni antlaşmalar yapılmasını yasaklayan ayetlerden sonra yer almaktadır. Taberî, bu ayetin Bizans imparatorluğu ile ilgili olduğunu, Tebük'ten önce indiğini ve bu imparatorlukla savaşı emrettiğini söylemektedir.⁹⁵

Bu ayette Ehl-i kitaptan cizye kabul edileceği belirtilmekte, ancak kimlerin Ehl-i kitap olduğu ve diğer insanlardan cizye kabul edilip edilmeyeceği konularında açık bir beyan bulunmamaktadır. Bunun için bu konularda ihtilaflar söz konusu olmuştur. Daha önce inen ve savaşı emreden ayetlerde görüldüğü gibi cizye seçeneğine yer verilmemiştir. Hz. Peygamber, Mecûsîlerden cizye almış⁹⁶ ve onların Ehl-i kitap muamelesine tabi tutulmasını istemiştir.⁹⁷ Bazı hadislerde ise savaşın tek hedefi olarak insanların Müslüman olması gösterilmiştir.⁹⁸

Bu ayet ve hadisleri birlikte değerlendiren âlimler, farklı görüşler belirtmişlerdir. Konuyla ilgili temel görüşleri aşağıdaki gibi maddeler halinde kaydetmeye çalışacağız:

1. Cizye herkesten alınabilir.⁹⁹ Bu görüşü savunan âlimlerin gerekçesi, Hz. Peygamber'in askeri birlikler gönderirken verdiği talimattır. Bu talimata göre önce insanların Müslüman olmaları istenecektir. Müslüman olanlar, Medine'ye hicret etmeye davet edileceklerdir. Hicret edenlerin; diğer muhacirlerin şartlarına tabi olacakları, hicret etmeyenlerin ise devlet gelirlerinden ve katılmadıkları savaşların ganimetlerinden pay alamayacakları belirtilecektir. Müslüman olmayı reddedenlerden ise cizye istenecektir.¹⁰⁰ Görüldüğü gibi bu talimatta Arap, müşrik ve Ehl-i kitap ayrımı yapılmamış, herkes için cizye seçeneğine yer verilmiştir.¹⁰¹

2. Arap müşrikleri hariç herkesten cizye alınabilir.¹⁰² Bu görüşü savunan âlimlere göre Hz. Peygamber, Arap müşriklerinden cizye almamış, Arap Ehl-i ki-

95 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/200.

96 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Cizye", 1.

97 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1985), 1/289.

98 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "İman", 15.

99 Ali b. Said Recrâcî, *Menâhicü'l-tahsil ve netâicü letâifi'l-te'vil fi şerhi'l-Müdevvene ve helli müşkilâtihâ* (b.y.: Dâru İbn Hazm, 2007), 2/275-276.

100 Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki (b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Küttübi'l-'Arabîyye, ts.), "Cihâd", 39.

101 Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994), 1/333.

102 Muhammed b. Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, ts.), 10/7.

taptan ve müşrik olan Mecûsîlerden almıştır. Bu da cizyenin Arap müşrikleri hariç diğer bütün insanlardan alınabileceğini göstermektedir.¹⁰³

3. Sadece Ehl-i kitaptan ve Ehl-i kitap olma ihtimali bulunanlardan cizye alınabilir. Bu görüşü savunan âlimlere göre konuyla ilgili Tevbe sûresinin 29. ayeti, cizyenin Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hristiyanlardan alınabileceğini göstermektedir. Müşriklerle ilgili ayet ve hadisler, onlara Müslüman olmaktan başka bir seçeneğin verilmediğine delalet etmektedir. Hz. Peygamber'in Mecûsîlerden cizye alması ve onların Ehl-i kitap muamelesine tabi tutulmasını istemesi, onların Ehl-i kitap olma ihtimalini akla getirmektedir. Dolayısıyla Ehl-i kitap olma şüphesi olanlardan da cizye alınabilir.¹⁰⁴

4. Sadece Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlerden cizye alınabilir.¹⁰⁵ Bu görüşü savunan âlimler, lafızcı hareket etmiş ve herhangi bir yoruma yer vermemişlerdir. Nitekim onlar, Tevbe sûresinin 29. ayetine dayanarak Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hristiyanları; Hz. Peygamber'in söz ve uygulamasını delil göstererek Mecûsîleri cizye kapsamına dahil etmiş, müşriklerle ilgili ayet ve hadislerle dayanarak hiçbir müşrikten cizye alınamayacağını belirtmişlerdir.

Savaşla ilgili ayet ve hadisleri birlikte değerlendirdiğimizde ilk baştan itibaren cizyenin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim konuyla ilgili hadiste ayırım yapılmadan herkesten cizye alınabileceği belirtilmektedir. Bu hadiste insanların Müslüman olup Medine'ye hicret etmelerinin istenmesi, bunun İslam'ın ilk devirlerine ait bir uygulama olduğunu göstermektedir. Çünkü başka hadislerden anlaşıldığı kadarıyla Mekke fethi ile hicret şartı ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁶ Bu da ilk verilen görüşün daha doğru olduğunu göstermektedir. Derveze, Hz. Peygamber'in Arap müşriklerinden de cizye aldığını, dolayısıyla cizyenin herkesten alınabileceğini söylemenin daha doğru olduğunu belirterek bu görüşü savunmaktadır. Ona göre cizyenin söz konusu edildiği ayette Ehl-i kitabın zikredilmesi, ayetin nüzulüne

103 Yakub b. İbrahim Ebû Yusuf, *el-Harâc*, thk. Taha Abdürraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed (b.y.: el-Matba'atü'l-Ezheriyye, ts.), 79.

104 Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Mu'avvîd - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 14/152-153.

105 Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968-1969), 9/212.

106 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Cihâd", 1.

neden olan sorudan kaynaklanmaktadır. Çünkü bu ayet, Ehl-i kitapla yapılacak savaşla ilgili bir soru üzerine inmiştir.¹⁰⁷

Kanaatimize göre Allah Teâlâ, Arap yarımadasının Müslüman olmasını istemiş, bunun için ilk başta cizye seçeneği ön plana çıkarılmamıştır. Çünkü İslam'ın önemli bir güç olarak devam etmesi, Müslümanların sayısının çokluğuna bağlıdır. İlk başta cizye seçeneği ön plana çıkarılmış olsaydı birçok Arap, Müslüman olmayabilirdi. Bu da Müslümanların, daveti diğer bölgelere götürmesine engel olurdu. Reşîd Rızâ da Allah Teâlâ'nın Arap yarımadasındaki Arapların tamamının Müslüman olmasını murat ettiğini, bunun için diğerlerine gösterilen müsahahanın bunlara gösterilmediğini söylemektedir.¹⁰⁸ Uygulamaya bakıldığında Arap müşrikleri dışındakilerin tamamından cizye alındığı söylenebilir.¹⁰⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Savaşla ilgili ayetler arasında bazı açılardan farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim savaş, bazı ayetlerde savunma, bazı ayetlerde ise hak arama ve İslam'ı güvence altına alma mücadelesi olarak sunulmaktadır. Bu da duruma göre hareket edildiğini ortaya koymaktadır.

Kur'an'ın indiği dönemdeki anlayışa göre antlaşma yapılmayan her kavim ve devlet düşmandır. Dolayısıyla herkes her an diğerine saldırabilir. Özellikle devlet otoritesinin olmadığı Arap yarımadasında durum tamamen bundan ibaretti. Doğal olarak Müslümanlar da böyle davrandılar. Ancak Müslümanların hedefi saldırmak ve toprak ele geçirmek değil, İslam davetini her yere ulaştırmak ve Müslüman olmak isteyenler için özgür bir ortam hazırlamaktı. Bunun için Hz. Peygamber, ilk başta sadece Müslümanlara zulmedip onları memleketlerinden çıkaran ve mallarına çöken Kureyş'le mücadele etmiştir. Bu dönemde Kureyş'e karşı düşman hukuku işletilmiş, diğerlerine karşı dosta dost, düşmana düşman olunmuştur. Bunun neticesinde antlaşma yapmak isteyenlerle antlaşmalar yapılmış, saldıranlara karşı savunma savaşı yürütülmüştür. Bu dönemde Arapların savaş anlayışına riayet edilmiş, bunun için haram aylarda savaş başlatılmamıştır. Ancak hiçbir hak

107 Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 9/410-411.

108 Reşîd Rıza, *el-Menâr*, 5/30.

109 Reşîd Rıza, *el-Menâr*, 10/263-267.

ve hukuk tanımadan Müslümanlara zulmeden, onları memleketlerinden çıkaran ve mallarına el koyan Kureyş hakkında bu kurala tabi olunmamıştır.

Hicretin ardından Medine'deki Yahudi kabilelerle birlikte yaşama imkânları aranmış ve bunun için onlarla yardımlaşma ve dayanışma antlaşmaları yapılmıştır. Yahudi kabileleri ise bu antlaşmalara riayet etmemiş, her fırsatta Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara zarar vermeye çalışmış ve Müslümanların düşmanlarıyla iş birliği yapmışlardır. Hz. Peygamber, antlaşmalara aykırı hareket eden Yahudi kabilelerini affetmiş, ancak onların Medine'den ayrılmasını istemiştir. Ancak Müslümanların ölüm-kalım mücadelesi verdiği Hendek savaşı sırasında ihanet eden, düşmanla iş birliği yapan Yahudi kabilesine ağır bir ceza verilerek bu büyük ihanet cezasız bırakılmamış, böylece ihanetin cezasız kalmayacağı bütün düşmanlara gösterilmiştir.

Medine'de kurulan İslam devletinin güçlenmesi ve diğer bölgelerdeki Müslümanların korunması için bütün Müslümanların Medine'de toplanması ve düşmanlara karşı yapılan savaşlara katılması istenmiştir. Böylece gerçek Müslümanlar ile İslamiyet'i tam olarak içselleştirmeyen veya başka amaçlar için Müslüman olduğunu söyleyenler ayrılmıştır. Hicret imkânı bulduğu halde hicret etmeyen veya hicret ettikten sonra Medine'den kaçan ya da Medine'de kaldığı halde savaşlara katılmak istemeyen kişiler, münafık olarak kabul edilmiş, ancak düşmanla iş birliği yapıp Müslümanlara zarar vermedikleri sürece onlara dokunulmamıştır.

Müslümanlarla Kureyş müşrikleri arasındaki mücadele, Müslümanların kesin zaferi ile sonuçlanarak Kureyş'in yurdu Mekke fethedilmiştir. Mekke'nin fethi ve Kureyş'in Müslüman olması, Araplar üzerinde çok etkili olmuş, kısa zamanda birçok kavim İslamiyet'i kabul etmiştir. Çünkü Mekke'nin ve Mekke'nin sakini olarak Kureyş'in, Araplar üzerinde çok büyük bir etkisi vardı. Çünkü onlar, Allah'ın evinin sakini ve hizmetkârı sayılır, takip ettikleri din doğru algılanır ve kanunları Allah'ın emri olarak kabul edilirdi.

Hicretin dokuzuncu senesinde ise başka bir aşamaya geçilmiştir. Bu sene de Bizans'a karşı Tebuk seferi yapılarak Müslümanların büyük imparatorluklarla mücadele edebilecek güce ulaştığı ortaya konulmuştur. Bu yıl gerçekleşen hacda artık müşriklerle yeni antlaşma yapılmayacağı ve İslam davetini kabul etmeyen veya Müslümanların hâkimiyetine girmeyen herkesin düşman sayılacağı beyan

edilmiştir. Nitekim bu tür kavimlere savaş açılmış, nihayetinde Arap yarımadası hâkimiyet altına alınmıştır.

Her ne kadar ilk baştan itibaren cizye seçeneği söz konusu olmuşsa da ilk başta bu konu pek ön plana çıkarılmamıştır. Çünkü Arap yarımadasının Müslüman olması istenmiştir. Aksi takdirde birçok Arap, Müslüman olmayabilirdi. Bu da Müslümanların sayısının çoğalmasına, dolayısıyla davetin diğer bölgelere götürülmesine engel olabilirdi.

Savaş ayetleri ve Hz. Peygamber'in bu konudaki mücadelesi dikkate alındığında duruma göre hareket edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu da bazılarının iddiasının aksine İslamî savaşın sadece savunma için olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte din için özgür bir ortam oluşturma, Müslümanların baskı görmelerini engelleme ve İslam dinini cazibe merkezi yapma gibi amaçlarının olduğu görülmektedir.

İslam'ın fetih anlayışını benimsemesinin nedeninin, insan doğasındaki baskı ve zulüm unsurunu ortadan kaldırmak olduğu söylenebilir. Çünkü insanoğlu, gücü ele geçirince baskı yapmakta, insanları özgür bırakmamakta ve onlara din ve vicdan hürriyeti tanınamamaktadır. Her ne kadar ideal olan ve Allah'ın istediği barış ortamı ise de insanın bu yapısı, fethi zorunlu kılmaktadır. Fetih anlayışının bir diğer nedeni ise insanın hâkim güç karşısındaki davranışdır. Çünkü insan, hâkim güce yanaşmakta, onun dinini benimsemektedir. Bu da İslam hâkimiyetini gerekli kılan başka bir unsurdur.

Kaynakça

- Ağalday, Hilal. *Hiz. Peygamber'in Cihad ve Savaş Anlayışı*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Âlûsî, Mahmud b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî*. thk. Ali Abdülbari 'Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütûbi'l-'İlmiyye, 1415.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. b.y.: Dârü Taybe, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dîmaşk: Daru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Câbirî, Muhammed 'Âbid. *Fehmü'l-Kur'ânî'l-Hakîm: et-Tefsîrû'l-vâdih hasebe tertibi'n-nüzûl*. 3 Cilt. Kazablanka: Dârü'n-Neşr el-Mağribiyye, 2009.
- Cessâs, Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1405.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Dârü's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 22-51.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dârü İhyâ'î'l-Kütûbi'l-'Arabîyye, 2. Basım, 1383.
- Ebû Hafs en-Neseî, Ömer b. Muhammed. *et-Teysîr fî'tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş vd. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2019.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2. Basım, 1992.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim. *el-Harâc*. thk. Taha Abdürreâuf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed. b.y.: el-Matba'atü'l-Ezheriyye, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed. *Zehretü't-tesfîr*. 10 Cilt. Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebü'l-Berekât en-Neseî, Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimü't-Tayyib, 1998.
- Fahredden er-Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.
- Ferrâ, Yahya b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Misriyye, ts.
- Hamidullah, Muhammed. "Hudeybiye Antlaşması". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Haziran 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudeybiye-antlasmasi>
- Hamidullah, Muhammed. *Hiz. Peygamber'in Savaşları*. çev. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Hasan, Münir. *Kur'an'da Savaş Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

- Hocaoğlu, Öznur. *Kur'an-Siret Bütünlüğünde Hz. Peygamber Döneminde Savaş ve Barış*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tû-nusiyye, 1984.
- İbn 'Atıyye, Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422.
- İbn Hişâm, Cemâleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. b.y.: Şirketü Mustafa el-Bâbî, 2. Basım, 1955.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968–1969.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabîyye, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.
- 'İzzeddin İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Mu'avvîd - 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994.
- Karagöz, İsmail. "Cihad, Kıtâl ve Mücadele Kavramlarının Analizi, Barış ve Savaş ile İlgili Ayet ve Hadislerin Değerlendirilmesi". *İslam ve Yorum II*. 2/3-14. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Karakuş, Abdulkadir. "Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi Tefsiri". *Tefsir Tarihinin Panoraması Öncü Müfessirler ve Tefsirleri I*. ed. Abdullah Özcan vd. 15-42. İstanbul: Beyan Yayınları, 2024.
- Karakuş, Abdulkadir. *İman Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2020.
- Karaosman, Muhammet. *Siyer-Tefsir İlişkisi Bağlamında 'Cihad ve Kıtâl'e Dair Ayetlerin Kronolojik İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Kâsımî, Cemâleddin Muhammed b. Muhammed Saîd. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnüssûd. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418.
- Kurt, İsmail. *Kur'an'da Cihad*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Ettafeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâ-si'l-'Arabî, 1985.

- Mâlik b. Enes. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Mâverîdî, Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Mu'avvîd - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. thk. Zâra Salih vd. 13 Cilt. b.y.: Mecmû'atü Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sünne, 2008.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâs, 1423.
- Müslim b. Haccâc en-Nisâbüfî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 1955.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim Bin Haccâc*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 2. Basım, 1392.
- Orhan, Fatih. "Cihadın Mahiyeti ve 'Tebliğ Metodu' Olarak Kullanılması". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 343-359.
- Özcan, Esat. "Kâbe'nin İnşası ve Hz. İsmail'in Mekke'ye Yerleşmesi/Yerleştirilmesi Bağlamında Kur'an-ı Kerim'in Tarihi Bilgileri Tashih Etme Fonksiyonu". *Kur'an ve Tarih*. ed. Bedrettin Basuğuy vd. 42-54. Ankara: Kitabe Yayınları, 2023.
- Râgıb el-İsfahânî. *Tefsîrû'r-Râgıb el-İsfahânî*. thk. Muhammed Abdülaziz Besyûnî. 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatân, 1999-2003.
- Reçrâcî, Ali b. Said. *Menâhicü't-tahsîl ve netâicü letâifî'te-vîl fî şerhi'l-Müdevvene ve helli müşkilâtihâ*. 10 Cilt. b.y.: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Reşîd Rıza. *el-Menâr (Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm)*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Halid b. 'Avn el-'Anzî vd. 33 Cilt. Cide: Dârü't-Tefsîr, 2015.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*. thk. Mahmud Mutricî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2024.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şakir vd. 24 Cilt. Kahire: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008.
- Taşdoğan, Ahmet. "Kıraat-Yorum İlişkisi Üzerine Bir Analiz: İsrâ Sûresi 16. Âyet Bağlamında Toplum Dönüşümünde Yöneticilerin Rolü". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 244-262. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1634989>.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *el-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 3. Basım, 1989.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 3. Basım, 1407.

